

Formulation of the Components of Science Policy in the Thought of Imam Khomeini

Hossein Gholipour^{*1}, Morteza Javanaliazar²

1. PhD in Public Policy and Decision Making, Imam Sadeq University, Tehran, Iran

2. Assistant Professor, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadeq University, Tehran, Iran.

Article Info	Abstract
Article type: Research article Article history: Received: November 27, 2024 Received in revised from: March 08, 2025 Accepted: April 13, 2025 Published online: October 22, 2025 Keywords: Science, Science Policy, Science Governance, Components of Science Policy, Imam Khomeini's thought. *Corresponding author: gholipour@isu.ac.ir	Science policy, as a domain of public policymaking, requires a theoretical foundation in which the nature, mission, functions, and fundamental issues of science are clarified. Examining this theoretical foundation within Islamic thought, particularly in the perspective of Imam Khomeini, has received limited attention from researchers, and so far, Imam Khomeini's views on science policy have not been systematically articulated. This study analyzes policy-related issues of science in Imam Khomeini's works using thematic analysis with a deductive-inductive approach. Key components of science policy in Imam Khomeini's thought include the following: Believing in the discovery of science from reality, considering science as non-materialistic, and The innateness of seeking knowledge (Nature of Science). Emphasizing "self-sufficiency, independence, and honor" as the ultimate Goals of science (Mission of Science). Advocating for the active engagement of members of the academic community while acknowledging the principles of state intervention and regulation (Politics of science). Accepting both public and private sector investment in science (Economics of Science). The necessity of having a divine intention in acquiring knowledge and emphasizing the necessity of combining knowledge and moral refinement (Ethics of Science). In the end, science is out of place (Communication of Science). The policy-related aspects of these components are as follows: Extending science policy to encompass all disciplines, not limited to Islamic sciences, Organizing, developing, and advancing the academic and scientific institutions based on the principles of self-sufficiency, independence, and honor of a religious society, Promoting regulation within academic institutions by their members while accepting the principle of state intervention, Not opposing the government investment as well as the private sector in science, encouraging both men and women to learn science, the requirement of combining scientific development with the development of ethical aspects of science and the cultivation of morally oriented people, and maximum emphasis on scientific communication.

Cite this article: Gholipour, H. & Javanaliazar, M. (2025). Formulation of the Components of Science Policy in the Thought of Imam Khomeini. *Matin Research Journal*, 27(108), 141-176. <https://doi.org/10.22034/matin.2025.491062.232>

© The Author(s). Publisher: [Research Institute of Imam Khomeini and Islamic](#).

This is an open-access article distributed under the CC BY
 (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction And statement of the problem

like other social phenomena, Science, is subject to policy-making and is guided through various government interventions – whether regulatory, supportive or restrictive. These policies can address macro or more detailed issues such as financing, women's participation, relations with industry and society, etc. The answers to these issues vary depending on worldviews and value systems. Since science holds a high position in Islamic thought, the present study, focusing on Imam Khomeini's views, seeks to answer the main question: How is science policy formulated in Imam Khomeini's thought? This problem is answered by answering the following detailed questions:

- 1) What is the nature of science? What is the nature of academic sciences and what is their place in the geometry of religious knowledge?
- 2) What is the mission of academic science in Islamic thought and for what purpose is it pursued?
- 3) What is the relationship between the scientific community and the Islamic government? Is intervention in the institution of science by the government acceptable?
- 4) How should science be financed (public budget, market mechanism, endowment, etc.)?
- 5) What is the relationship between science and gender?
- 6) What is the ethics of science? What is the ethical mission of the scholar?
- 7) What should the scientific community's relations with the scientific communities of the world be?

Background

Imam Khomeini's words about science on the one hand, his explicit statements about universities and their key position as the source of reform and corruption in society and their role in the independence and self-sufficiency of the country on the other hand, as well as the comprehensiveness and great depth of Imam Khomeini's thought, have attracted the attention of researchers to his thought for more precise and deeper exploration. A detailed examination of the research in this field indicates that they can be classified into eight categories: "ethics of science", "Islamic identity of science", "relationship of science and faith", "relationship of science and religion", "religious science", "epistemology", "views on different sciences" and "Islamic university". However, what has not been examined so far is the examination of his thought on the components of science policy (such as the mission of science, the relationship between the science institution and the government, the relationship between science and gender, the connections between science and the science institution, etc.) and the formulation of these components in a specific logic. The present study seeks to formulate these components in his thought.

Research Method

a) Data Collection Method: Given that the formulation of science will be extracted from Imam Khomeini's works, the data was collected by studying the works and examining the documents. In order to better access the relevant data, an initial framework was first designed based on the research questions so that Imam Khomeini's works could be

collected and analyzed with these questions in mind.

b) Research Strategy: The data were examined using the “theme analysis” strategy and the “inductive-deductive” approach. Given the qualitative nature of the data in this research, it is necessary to use the qualitative method to analyze them. Among the qualitative methods, due to the research goal of identifying and extracting concepts and themes related to the formulation of science, theme analysis is more compatible with other qualitative methods - each of which is designed for specific goals and issues.

Findings

Searching for the two keywords “science” and “knowledge” in Imam Khomeini’s works yielded 5111 and 98 results, respectively, all of which were reviewed. After analyzing the relevant data and finding themes, the theoretical components of the formulation of science in Imam Khomeini’s thought were obtained as follows.

Row	Dimension	Components
1	The nature of science	Discover the truth
		Acquisitional science: the form of an object in relation to another object
		Presence science: the presence of an object in relation to another object
		The separation of science from Material
		The innateness of seeking knowledge
2	The position of Science	Showing the path to happiness (paradise)
		Endless learning
		The greatest of virtues
		The value of science to others
3	The relationship between science and religion	The distinction between science and faith
		Harmony of science and religion
		The irreplaceability of science and religion
4	The nature of religious science	The need for connection and continuity between the Seminary and the university
		The general division of science into worldly and otherworldly
		Beneficial knowledge
		The Fluidity of Beneficial Knowledge in the Light of “Intentions “
5	The relationship between science and gender	The possibility of studying science for both men and women

Row	Dimension	Components
6	The purpose of science	Intellectual and identity independence
		Self-sufficiency and independence in country governance
		Scientific self-sufficiency
7	The ethics of scientist	Divine Intention in Acquiring Science
		Refining the soul alongside acquiring Science
		Islamic education of the young generation
8	The moral mission of the scientist	awareness and enlightenment in society
		Islamization of the university
		Preventing the infiltration of deviant elements
9	Science Communication	The placelessness of science and the maximum use of scientists from different countries

Conclusion

The present study has examined the formation of science policy in Imam Khomeini's thought and analyzed his answers by transforming seven components into research questions. Imam Khomeini considers all sciences, including experimental sciences, valuable if they have divine intention. Therefore, science policy in his view should include all sciences. He considers the university as an institution for achieving independence and self-sufficiency of the Islamic society. The result is that science policy should be aimed at achieving the independence and self-sufficiency of the country and based on that, the institution of science should develop and improve.

Regarding government intervention in the institution of science, Imam Khomeini believed that although the main role is for academics, he also approved the regulatory intervention of the government by forming institutions such as the Supreme Council of the Cultural Revolution. Therefore, the governance of science in his thought is a combination of the role of the government and the scientific elite.

The question of financing science, because it was not a contemporary question of Imam Khomeini in Iranian society, has not been directly answered in his speech and writings. However, considering his agreement with the establishment of the Islamic Azad University, it can be said that he has no objection to government investment in science, as well as private investment.

On the issue of gender, Imam Khomeini does not consider the study of science to be limited to men and believes that Islam has called both men and women to study science. It is clear that this view leads to inclusive scientific policies.

In the field of scientific ethics, he emphasizes that science without self-cultivation is not only useless, but can be harmful. Science should be a means of approaching God. Therefore, science policy should focus on the moral and spiritual education of individuals

along with scientific development.

Imam Khomeini believes that there are no restrictions on learning science in terms of religious beliefs and that one can learn science from non-Muslims. This view opens up a broad horizon for scientific interactions and communications in science policy, making it one of the important and influential pillars of science policymaking.

صورت‌بندی مؤلفه‌های سیاست علم در اندیشه امام خمینی^۱

حسین قلی‌پور*^۲ | مرتضی جوانعلی آذر^۲

۱. دانش‌آموخته دکتری تصمیم‌گیری و خط‌مشی‌گذاری عمومی دانشگاه امام صادق^(ع)، تهران، ایران.

۲. استادیار دانشکده معارف اسلامی و مدیریت دانشگاه امام صادق^(ع)، تهران، ایران.

چکیده	اطلاعات مقاله
سیاست علم به‌عنوان یکی از حوزه‌های سیاست‌گذاری عمومی، نیازمند یک مبنای نظری است که در آن، ماهیت، رسالت، کارکردها و مسائل بنیادین علم تبیین شده باشد. بررسی این مبنای نظری در اندیشه اسلامی، به‌ویژه در اندیشه امام خمینی، کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته و تاکنون دیدگاه امام درباره سیاست علم به‌صورت منسجم، صورت‌بندی نشده است. در این پژوهش، مسائل سیاستی علم در آثار امام با روش تحلیل مضمون و رویکرد قیاسی-استقرایی بررسی شده است. باور به کاشفیت علم از واقع، مادی ندانستن علم و فطری بودن علم طلبی (ماهیت علم)، تعیین «خودکفایی و استقلال» به‌عنوان (غایت علم)، تأکید بر کنشگری اعضای نهاد علم در دانشگاه‌ها در عین قائل بودن به اصل مداخله و تنظیم‌گری دولت (سیاست علم)، پذیرش سرمایه‌گذاری دولتی و بخش خصوصی در علم (اقتصاد علم)، لزوم داشتن نیت الهی در کسب علم و تأکید فراوان بر لزوم توأمانی علم و تهذیب نفس (اخلاق علم) و در نهایت بی‌مکان دانستن علم (ارتباطات علم) از مؤلفه‌های سیاستی علم در اندیشه امام خمینی است. جنبه سیاستی این مؤلفه‌ها به ترتیب عبارت است از: معطوف بودن سیاست علم به کلیه علوم (نه صرفاً علوم اسلامی)، تنظیم، توسعه و ارتقای نهاد علم بر اساس خودکفایی و استقلال جامعه دینی، تأکید بر تنظیم‌گری نهاد علم به‌وسیله اعضای نهاد علم در عین پذیرش اصل مداخله دولت، عدم مخالفت با سرمایه‌گذاری دولتی و نیز بخش خصوصی در علم، تشویق هر دو جنس زن و مرد به علم‌آموزی، الزام توأمانی توسعه علمی با توسعه جنبه‌های اخلاقی علم و پرورش نفوس مذهب و تأکید حداکثری بر ارتباطات علمی.	نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۹/۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱/۲۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۷/۳۰ کلیدواژه‌ها: علم، سیاست علم، حکمرانی علم، مؤلفه‌های سیاست علم، اندیشه امام خمینی. * نویسنده مسئول: Gholipour@isu.ac.ir

استناد: قلی‌پور، حسین و جوانعلی آذر، مرتضی (۱۴۰۴). صورت‌بندی مؤلفه‌های سیاست علم در اندیشه امام خمینی^(ع). پژوهشنامه متین. ۱۷۶-۱۴۱، (۱۰۸)۲۷.

<https://doi.org/10.22034/matin.2025.491062.2321>

© نویسندگان

ناشر: پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی.

پژوهشنامه متین / سال بیست و هفتم / شماره صد و هشت / پاییز ۱۴۰۴ / صص ۱۷۶-۱۴۱

۱. این مقاله، برگرفته از رساله دکتری با عنوان «طراحی شاخص ترکیبی سنجش علم در حکمرانی علم جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر صورت‌بندی اندیشه متفکرین انقلاب اسلامی (امام خمینی، مطهری و آیت الله خامنه‌ای)» است که در سال ۱۴۰۲ در دانشگاه امام صادق^(ع) دفاع شده است.

مقدمه

علم همانند سایر موضوعاتی که در بستر اجتماعی جریان پیدا می‌کنند، موضوع سیاست‌گذاری قرار گرفته و از طریق سیاست‌ها، هدایت می‌شود. این سیاست‌گذاری از طرق مختلفی صورت می‌گیرد. گاه، دولت از طریق سیاست‌های تنظیمی، رفتار کنشگران اعضای هیأت علمی و پژوهشگران را به سویه مطلوب خود جهت می‌دهد و گاه نیز به‌صورت صریح‌تر از طریق حمایت‌ها و ممنوعیت‌های خود، زمینه را برای شکل‌گیری و رونق یک موضوع علمی - پژوهشی، فراهم یا ممنوع می‌کند. علاوه بر جهت‌گیری‌های کلان علم، گاه مسائل خردتری چون نحوه تأمین مالی علم، نحوه و میزان ورود زنان به علم، ارتباطات نهاد علم با صنعت و جامعه و سایر جوامع علمی و... موضوع سیاست‌گذاری قرار می‌گیرند. در واقع این موضوعات، جملگی مسائل سیاستی علم هستند که با تغییر جهان‌بینی‌ها و نظام‌های ارزشی، به نحو مختلفی پاسخ داده شده و هر کدام به‌طور مفصلی، بررسی علمی شده‌اند. به‌عنوان مثال، در خصوص تأمین مالی پژوهش (بودجه دولتی یا بودجه بخش خصوصی و بازار) و اثر آن در استقلال نهاد علم، پژوهش‌های متعددی انجام شده است (Rip and van der Meulen, 1997; Jasanoff, 1997) یا در خصوص نسبت علم و جنسیت و میزان مشارکت زنان در علم، گزارش‌ها و پژوهش‌های متعددی انجام شده است (Delamont, 1989).

۱. پیشینه پژوهش

سخنان امام درباره علم از یک‌سو و بیانات صریح ایشان درباره دانشگاه‌ها و ترسیم جایگاه کلیدی آن‌ها به‌عنوان مبدأ اصلاح یا افساد جامعه و نقش تعیین‌کننده‌شان در استقلال و خودکفایی کشور ازسوی دیگر، همراه با جامعیت و عمق والای اندیشه امام، توجه پژوهشگران را به کاوشی دقیق‌تر و عمیق‌تر در اندیشه‌های ایشان جلب کرده است.

جدول ۱: طیف موضوعات و عناوین پژوهش‌های مربوط به علم در اندیشه امام خمینی

موضوع	عنوان	نویسنده	تاریخ نشر
اخلاق علم	تحلیل تطبیقی معیارهای اخلاق علم با مؤلفه‌های اخلاقی علمی در سیره امام خمینی	علی مبینی دهکردی و همکاران	۱۳۹۸
	مؤلفه‌های اخلاق علمی و شاگرد پروری در سیره علمی آموزشی امام خمینی	زاهد غفاری هاشجین و همکاران	۱۳۹۱
	رسالت علم و مسئولیت عالم از دیدگاه امام خمینی	سید رضا تقوی	۱۳۹۷
هویت اسلامی علم	ارزش علم و جهت‌داری علوم از دیدگاه امام خمینی	فاطمه صادق‌زاده قمصری	۱۳۸۱
	حقیقت علم از نگاه امام خمینی	سید حسن حسینی	۱۳۸۰
	علم، حجاب نورانی به روایت امام خمینی	فاطمه طباطبایی	۱۳۸۳
	ملاک‌های علم نافع از منظر اسلام و غرب با تأکید بر اندیشه امام خمینی و رهبر معظم انقلاب	سید احمد رهنمایی و احسان شهابی‌نژاد	۱۴۰۲
رابطه علم و ایمان	علم و ایمان به عقاید دینی و رابطه متقابل این دو از منظر امام خمینی	عبدالحسین خسروپناه و همکاران	۱۳۹۲
رابطه علم و دین	واکاوی مناسبات علم و دین از منظر امام خمینی	علی اصغر افتخاری‌نژاد و مهران رضایی	۱۳۹۱
	معنا و مناسبات علم و دین در اندیشه امام خمینی	حسن پناهی آزاد و سحر فرهادی	۱۴۰۳
	هماهنگی علم و دین از دیدگاه امام خمینی	محمدجواد حیدری کاشانی	۱۳۷۸
	علم و دین از دیدگاه امام خمینی و مقام معظم رهبری و مهندس بازرگان	زهرا هوشیار اکبر آبادی	۱۳۹۰

موضوع	عنوان	نویسنده	تاریخ نشر
علم دینی	ملزومات تولید علم در اندیشه امام خمینی	علی محمد صالحی	۱۳۸۳
	نظریه پردازی متقابل علم و دین از منظر امام خمینی	ابراهیم فیاض	۱۳۷۶
	احیای علم دینی در اندیشه امام خمینی	محمد هادی محمودی و همکاران	۱۴۰۳
معرفت شناسی	از علم تا عمل؛ رابطه علم و عمل در حکمت اسلامی و اندیشه امام خمینی	محمد رضا قاسمی	۱۳۸۹
	بررسی نقود آیت الله جوادی آملی به نظرات امام خمینی در باب موضوع علم	مصطفی شریفی	۱۳۹۹
	بررسی الگوی علم شناسی سنخیت محور با تأکید بر اندیشه امام خمینی	مهدی محقق و همکاران	۱۴۰۲
	رابطه علم و عمل از دیدگاه ابن عربی و امام خمینی	مهدیه سادات مستقیمی و حدیثه عسگری	۱۳۹۳
	سیری در آراء معرفت شناسانه امام خمینی	داود بیات	۱۳۹۰
	شناخت شناسی از منظر امام خمینی	احمد عابدی و رضا لک زایی	۱۳۸۸
	امام خمینی و دانش تاریخ	حسن حضرتی	۱۳۸۸
نظریات در مورد علوم	آشنایی با علم هرمنوتیک و مکاتب مختلف آن با نگاهی به اندیشه امام خمینی	صدیقه میرشمسی	۱۳۸۶
	توسعه قلمرو علم اخلاق اسلامی در عصر امام خمینی	محمد عالم زاده نوری	۱۳۹۹

موضوع	عنوان	نویسنده	تاریخ نشر
نظریات در مورد علوم	علم الهی در اندیشه امام خمینی	اسماعیل دانش و قاسمعلی کوچنانی	۱۳۹۶
	تبیین و بررسی گستره علم امام(ع) از دیدگاه علامه طباطبائی و امام خمینی	سید علی موسوی	۱۳۹۵
	بررسی علم لدنی در تفاسیر ملاصدرا و آثار عرفانی امام خمینی	زهرا یاراحمدی	۱۳۹۸
دانشگاه اسلامی	سیاست‌گذاری تحقق دانشگاه اسلامی با تأمل بر دیدگاه امام خمینی	فرانک موسوی	۱۳۹۵
	دانشگاه و دانشگاهیان از دیدگاه امام خمینی	حسنعلی احمدی فشارکی	۱۳۸۳
	جایگاه استاد دانشگاه، دانشجویان و انجمن‌های اسلامی با تکیه بر نگاه امام خمینی	بختیار نصیری‌اوانکی	۱۳۸۵
	جایگاه دانشجو و دانشگاه از دیدگاه امام خمینی و مقام معظم رهبری	علیرضا احدی	۱۳۹۱
	دانشگاه چه بود؟ چه باید باشد؟ (پرتویی از کلام امام خمینی)	محمدرضا جواهری	۱۳۷۹

همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، موضوعات معرفتی متعددی درباره علم در اندیشه امام خمینی مورد پژوهش قرار گرفته است؛ اما آنچه تاکنون کمتر بدان پرداخته شده، بررسی اندیشه ایشان در خصوص مؤلفه‌های سیاست علم – همچون رسالت علم، رابطه نهاد علم و حاکمیت، رابطه علم و جنسیت و تعاملات علم و نهاد علم – و نیز صورت‌بندی این مؤلفه‌ها در قالب یک منطق منسجم است. پژوهش حاضر در پی آن است که این مؤلفه‌ها را در اندیشه ایشان صورت‌بندی و تبیین کند.

۲. مفاهیم اساسی

تعاریف مختلفی از علم، سیاست علم و دیگر مفاهیم کلیدی پژوهش ارائه شده است؛ برای شفاف سازی معنای آن‌ها در این مطالعه، برداشت مدنظر پژوهش ارائه می شود.

جدول ۲: تعیین معنای مدنظر از مفاهیم اساسی پژوهش

ردیف	مفهوم	معنای مدنظر
۱	علم	گزاره‌هایی حول یک محور واحد (موضوع یا غایت) که شاخه‌های مختلفی از علوم طبیعی تا علوم انسانی و فنی - مهندسی را در بر می گیرد.
۲	سیاست علم	حوزه‌ای علمی که بر کلان مسئله رابطه علم و دولت متمرکز است و به پرسش‌هایی همچون میزان و نوع دخالت دولت در علم، نحوه تأمین مالی علم و مسائل مشابه می پردازد.
۳	صورت بندی	ارائه روایتی سر راست از مؤلفه‌های نظری یک مقوله و تبیین روابط آن‌ها.

۳. روش پژوهش

الف) مطالعه اسنادی، شیوه گردآوری داده‌ها: با توجه به اینکه صورت بندی علم از آثار امام استخراج خواهد شد، داده‌ها از طریق مطالعه آثار و بررسی اسناد گردآوری شده‌اند. برای دستیابی بهتر به داده‌های مرتبط، ابتدا چهارچوبی اولیه بر اساس پرسش‌های پژوهش طراحی شد تا آثار امام با محوریت این پرسش‌ها گردآوری و تحلیل شوند.

ماهیت	چیستی علم
■ تعریف فلسفی علم و تمایز با نظرات رقیب ■ نسبت علم و دین ■ جایگاه علم تجربی در هندسه معرفت دینی	
غایت	برون‌دادهای علم و عالمان
■ رسالت و اهداف علم ■ رسالت علم در شاخه‌های مختلف	
سیاست	نسبت جامعه علمی و حکومت
■ دخالت در جامعه علمی، آری یا خیر؟ ■ استقلال نهاد علم، کامل یا مشروط؟	
اقتصاد	نحوه تأمین مالی علم
■ بازاری شدن علم ■ دولتی‌بودن علم ■ راه میانه علم در نسبت با بازار و دولت	
اخلاق	استانداردها و هنجارهای اخلاقی علم
■ دخالت در جامعه علمی، آری یا خیر؟ ■ استقلال نهاد علم، کامل یا مشروط؟	
ارتباطات	ارتباطات جامعه علمی
■ ارتباط دانشمندان همه رشته‌ها با یکدیگر ■ ارتباط جامعه علمی با جامعه	

نگاره ۱: چهار چوب اولیه تبیین نظام‌مند دیدگاه امام در خصوص علم

جستجوی دو کلیدواژه «علم» و «دانش» در مجموعه آثار امام، به ترتیب ۵۱۱۱ و ۹۸ نتیجه به دست داد که همگی مورد بررسی قرار گرفتند؛ با این حال، بخشی از عبارات حاوی این کلیدواژه‌ها، کمکی به صورت‌بندی علم نمی‌کردند. بخش قابل توجهی از نتایج شامل مواردی بود که با عبارت «اهل علم» به طلاب و علمای حوزه اشاره داشت، با «عَلَم» عمدتاً به اسدالله علم مربوط بود، با «علم» به معنای اطلاع و آگاهی به کار رفته بود، یا با «علم» به علم خداوند متعال اشاره داشت و غیره

ب) تحلیل مضمون، راهبرد پژوهش: داده‌ها با استفاده از راهبرد «تحلیل مضمون» بررسی شدند. با توجه به جنس کیفی داده‌های این پژوهش، ضروری است برای تحلیل آن‌ها، از روش کیفی استفاده شود. از میان روش‌های کیفی، به دلیل هدف پژوهش که شناسایی و استخراج مفاهیم و مضامین مرتبط با صورت‌بندی علم است، تحلیل مضمون نسبت به سایر روش‌های کیفی - که هر کدام برای اهداف و مسائل خاص دیگری طراحی شده‌اند - سازگاری بیشتری دارد. در نهایت، برای تنظیم و دقیق سازی دیدگاه امام خمینی، استفاده از رویکرد «استقرایی - قیاسی» ضروری است.^۱ این رویکرد، این امکان را می‌دهد تا ضمن بررسی متون و آثار اندیشمند، موضع و نگرش آن نسبت به موضوعات مورد مطالعه از دل داده‌ها استخراج و روشن شود.

۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها

پس از گردآوری داده‌های مرتبط، اولین مرحله در تحلیل مضمون، کدگذاری آن‌هاست که در این پژوهش نیز به همین ترتیب انجام شد. در ادامه، گزیده مختصری از جدول کدگذاری داده‌ها ارائه می‌شود.

۱. این رویکرد در کنار سایر رویکردهای پژوهشی چون «استقرایی»، «قیاسی» و «تطبیقی» در پیاز پژوهش، مورد تصریح قرار گرفت که است (دانایی فرد، ۱۳۸۸، ص. ۳).

جدول ۳: گزیده‌ای از جدول تحلیل مضمون داده‌های دیدگاه امام خمینی

ردیف	بریده متن	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
۱	علم حصولی عبارت است از صورت شیء که حاصل برای شیء دیگر است (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۸۹).	صورت شیء نزد نفس	تعریف فلسفی علم	ماهیت علم
۲	باید کوشش در راه علم و به دست آوردن تخصص در رشته‌های مختلفه اساس فعالیت دانشجویان عزیز باشد... شما عزیزان کوشش کنید که از این وابستگی بیرون آید و احتیاجات کشور خودتان را برآورید... (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص ۸۰).	خودکفایی و استقلال	رسالت و اهداف علم	غایت علم
۳	دانشگاه را باید شما روبه خدا ببرید، رو به معنویت ببرید و همه درس‌ها هم خوانده بشود، همه درس‌ها هم برای خدا خوانده بشود (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۹، ص ۴۴۸).	نیت الهی در کسب علم	اخلاقیات عالم	اخلاق علم
۴	اسلام در رأس ادیانی است که از علم و تخصص تمجید کرده و مردم را دعوت کرده است... هر جا یافتید علم را، حتی از هر کافری یافتید، آن را بگیرید (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۴، ص ۳۶۰).	کسب علم، حتی از کافر	ارتباط دانشمندان همه کشورها با یکدیگر	ارتباطات جامعه علمی

چیستی علم

امام، در حکمت و فلسفه، استادی برجسته بوده و سابقه حدود دو دهه تدریس فلسفه اسلامی (شرح منظومه، اسفار و...) را در طول حیات خویش داشته است. از این رو، به تناسب مباحث فلسفی، به ماهیت علم نیز پرداخته است.

کشف واقع

علم از منظر امام خمینی، هر آن چیزی است که به واسطه آن، کشف محقق می‌شود. ایشان برای توضیح این معنا، می‌گوید همان‌طور که لفظ نور برای معنای «آنچه در نفس خودش، ظاهر بوده و ظاهر کننده دیگری است» وضع شده است، لفظ علم نیز برای آنچه به واسطه آن، کشف، محقق می‌شود، وضع شده است (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۷۵)؛ بنابراین حقیقت علم، «کشف» است و این کشف و روحیه علم طلبی، ریشه در فطرت آدمی دارد؛ زیرا فطرت مطلق جوی انسان همواره به دنبال افزایش سعه علمی خود است (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۶، ص ۲۱۲). ایشان، استدلال می‌کند اینکه در آیات و روایات، علم، «نور» معرفی شده به این خاطر است که «حقیقت نور، که عبارت از ظاهر و مکشوف بالذات و مظهر و کاشف غیر است، برای حقیقت علم، ثابت و بر آن صادق است. بلکه صدق آن بر حقیقت علم حقیقت است و بر انوار حسیه به مجاز اشبه است» (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص ۴۱۸).

تفکیک علم حصولی و حضوری

امام در آثار خود به تقسیم‌بندی‌های گوناگون علم پرداخته است. از جمله این تقسیم‌بندی‌ها می‌توان به تقسیم علم به «حضور و حصولی»، «تفصیلی و اجمالی» و «فعلی و انفعالی» اشاره کرد که به نحو تفصیل بدان‌ها پرداخته است. نظر به کاربرد بیشتر تقسیم‌بندی اول در صورت‌بندی علم، در اینجا به آن پرداخته می‌شود.

علم حصولی عبارت است از «صورت شیء که حاصل برای شیء دیگر» است؛ اما در مقابل، علم حضوری به معنای «حضور نفس شیء برای شیء» است (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج ۱، ص ۳۸۹). علمی که به نحو حضوری، ایجاد می‌شود عین معلوم خارجی در نفس ادراک کننده حضور دارد؛ اما در علم حصولی، این عین معلوم خارجی نیست که به واسطه

حضورش، ادراک حاصل می‌شود بلکه این صورت شیء است که نزد ادراک‌کننده حاضر می‌شود.

علوم‌ی که آدمی از طریق تعلیم و تعلم به دست می‌آورد یا از طریق آزمایش و مشاهده حاصل می‌شود، عمدتاً صبغهٔ حصولی دارند؛ زیرا آنچه از این طرق حاصل می‌شود، عمدتاً مفاهیم و روابط بین مفاهیمی است که در قالب نظریه‌ها، قضایا و مدل‌های علمی عرضه می‌شوند.

تجرد علم

امام حقیقت علم را میرا از مادیت دانسته و آن را حقیقتی مجرد معرفی می‌کند: «حقیقت علم همانا وجودی است مجرد از ماده و هر گونه اندیشه از ماده منزه است و به احکام ماده محکوم نخواهد شد» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص. ۲۲۵). ایشان منحصر نبودن علم به محسوسات را این گونه توضیح می‌دهد چیزی که معقول باشد و محسوس نباشد، داخل در قلمرو علم است؛ زیرا برخلاف جهان‌بینی مادی که معیار شناخت را صرفاً «حس» می‌داند، معیار شناخت در جهان‌بینی الهی، اعم از «حس و عقل» است. ایشان با تبیین رابطه شناخت حسی و شناخت عقلی، استدلال می‌کند: «همان‌طور که موجود مادی به «مجرد» استناد دارد، شناخت حسی نیز به شناخت عقلی متکی است» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص. ۲۲۲).

مقام علم

آیا علم، صرفاً وسیله‌ای برای کسب ثروت است یا اینکه علم، اساساً برای کسب ثروت نیست اگرچه بتوان از قبل آن، ثروت نیز تولید کرد؟ پاسخ به این دست از پرسش‌ها از پایگاه دین به‌خصوص در عصر مدرن که علم، دچار انقلاب معنایی شده و کارکرد و ارزش دیگری یافته است، اهمیت والایی در صورت‌بندی اسلامی علم دارد.

نشان دادن مسیر سعادت

خداوند متعال از طریق نبی مکرم اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، که فرموده است: «طَلَبُ الْعِلْمِ قَرِيبَةٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص. ۱۷۷، به نقل از امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص. ۴۵۱) طلب

علم را بر همهٔ مسلمانان، واجب، اعلام کرده است؛ زیرا از طریق علم است که انسان میتواند سعادت دنیا و آخرت را تأمین کند. از طریق آموزش است که انسان می‌تواند جوان‌ها را طوری تربیت کند که مصالح دنیا و آخرتشان را بشناسند و بر آن مراقبت کنند (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص. ۴۵۱)؛ بنابراین اگر در نظر فرد یا جامعه‌ای، علم و علم‌آموزی، بی‌ارزش شود، مسیر سعادت گم می‌شود و گاه مسیر سعادت و شقاوت در اثر خطای ادراکی، جابجا می‌شود.

بی‌انتهایی علم‌آموزی

اهمیت علم در این حد است که پیامبر^(ص) فرموده است: «اُطْلُبُوا الْعِلْمَ مَنْ الْمَهْدِ إِلَى اللَّحْدِ»: از گهواره تا گور دانش جویی و طلب علم لازم است. «از بچگی تا نزدیک مردن. دنیا باید با علم و با علم جهت‌دار اداره بشود» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص. ۴۵۲). «علم يك حقیقت غیرمتناهی است و انسان اگر در تمام عمر هم تحصیل علم را بکند باز به آخر نرسانده است؛ و لهذا سزاوار است که انسان در تمام مراحل عمر مشغول تحصیل علم باشد» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۶، ص. ۴۹۶).

اعظم فضائل

تجهیز به علم و عالم شدن در اسلام، بسیار توصیه شده است. به گونه‌ای که هیچ ملت و آیینی مانند دین اسلام به علم و علم‌آموزی دعوت نکرده است؛ اما علم‌آموزی در صورتی ارزشمند است و عبادتی بزرگ محسوب می‌شود که جهت داشته باشد و جهت آن هم این است که علم‌آموزی برای کسب معرفت الله باشد (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص. ۴۵۰). «بالجمله، علم و خصوصاً علم بالله و اسماء و صفات و آیات ذات مقدس و علم به آنچه مربوط است با حق تعالی از اعظم فضایل است» (امام خمینی، ۱۳۸۱، ص. ۲۶۱).

ارزش‌گیری علم

یکی از نکات بسیار مهم در اندیشهٔ اسلامی، این است که آیا حصول معرفت، هدف است یا وسیله؟ آیا کسب علم، ارزش ذاتی دارد یا اینکه ارزش آن به این است که در خدمت امر مقدسی قرار بگیرد؟

علم در اندیشه امام «مطلوب غیری» است. علم به طرق براهین و فنون منطق در استدلالات، علم به مهملکات و منجیات - که در علم اخلاق مورد بررسی قرار می‌گیرد - و علم به سنن و آداب شریعت - که خود را در علم فقه نشان می‌دهد - همگی مطلوبات غیریه هستند تا از طریق آن‌ها علم بالله حاصل شود. علم بالله نیز مقصود اصلی نیست بلکه ملاک و میزان کمال، معرفت الله است که در بالاترین مرتبه آن، فناء فی الله حاصل می‌شود (ر.ک. به امام خمینی، ۱۳۸۱، ص. ۲۶۱)؛ بنابراین علم، از این جهت ارزشمند است و بدان توصیه شده است که زمینه به کمال رسیدن انسان و جامعه انسانی را فراهم می‌آورد. پس نمی‌توان علم و کسب علم را بدون اینکه منجر به عمل و طی طریق در مسیر کمال شود ارزشمند شمرد.

نسبت علم و دین

یکی از مؤلفه‌هایی که می‌تواند در اندیشه متفکرین مختلف، متغیر باشد نسبت علم و دین است. در این مؤلفه، مشخص می‌شود که اولاً آیا بین این دو ارتباطی هست یا خیر و ثانیاً این دو چه نقشی در سعادت یا شقاوت انسان و جامعه انسانی ایفا می‌کنند. به عبارت دیگر، آیا وجود یکی از این دو، برای سعادت انسان کافی است یا اینکه هر دو باید توأمان به انسان و جامعه انسانی کمک کنند تا سعادت حاصل شود؟

تفاوت علم و ایمان

اولین نکته در فهم نسبت علم و دین، توجه به تمایز و تفاوت علم و ایمان است. گاه به اشتباه، این دو، یکی انگاشته می‌شوند و مثلاً کسی که عالم به معارف الهیه و احکام دینی است، مؤمن بالله پنداشته می‌شود. در صورتی که علم و ایمان، حتی اگر متعلق آن‌ها یکی باشد (مثلاً وجود معاد)، دو چیز متفاوت هستند. امام می‌نویسد: «بدان که ایمان غیر از علم و ادراک است؛ زیرا که علم و ادراک، حظّ عقل است و ایمان، حظّ قلب است. انسان به مجرد آنکه علم پیدا کند به خدا و ملائکه و پیغمبران و یوم القیامه، او را نتوان مؤمن گفت؛ چنانچه ابلیس تمام این امور را علماً و ادراکاً می‌دانست و حق تعالی او را کافر خواند» (امام خمینی، ۱۳۸۱، ص. ۸۷). تفاوت علم و ایمان را از طریق لغت نیز می‌توان فهمید؛ زیرا ایمان در

لغت به معنای وثوق و تصدیق، اطمینان و انقیاد و خضوع است، در فارسی به معنی گرویدن است، درحالی که گرویدن غیر از علم و ادراک است (امام خمینی، ۱۳۸۱، صص. ۸۹-۸۸). حال می توان پاسخ این پرسش را دریافت که آیا داشتن علم یا تجهیز به آن و به عبارتی عالم بودن، برای رسیدن به سعادت، کافی است یا خیر؟ از منظر امام، علمشان، برای سعادت مند شدن کافی نیست؛ زیرا همان طور که ایشان ابلیس را مثال می زند، ممکن است موجودی - چه انسان و چه جن - عالم باشد اما مؤمن نباشد و به واسطه کفر خود، در شقاوت بغلند (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص. ۳۷).

هماهنگی علم و دین

یکی دیگر از پرسش های انسان معاصر، پرسش از نسبت آموزه های علمی علم مدرن (کشفیات علوم طبیعی و اختراعات و صنایع جدید بشری) که عمدتاً از طریق روش تجربی به دست آمده است با آموزه ها و باورهای دینی است که از طریق انبیاء الهی بیان و ارائه شده است. امام، رابطه علم و دین را رابطه ای همراه، هماهنگ و سازگار با یکدیگر اعلام می کند. ایشان توضیح می دهد علم مدرن که خود را در نوآوری ها، اختراعات، ابتکارات و صنایع پیشرفته نشان می دهد نه تنها در اسلام نفی نشده بلکه هیچ مذهب توحیدی با آن مخالفت نکرده و نخواهد کرد و مورد تأکید اسلام و قرآن مجید است. آنچه در اسلام، نفی و به عنوان منکر معرفی شده است، آزادی در تمام منکرات و فحشاست که گاه در لباس تفکر مدرن خودنمایی می کند (ر.ک. به امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۲۱، ص. ۴۰۶)؛ بنابراین بین علم و دین نه تنها تعارضی وجود ندارد، بلکه هماهنگی و سازگاری مثال زدنی برقرار است.

جانشین ناپذیری علم و دین

همان طور که در مفهوم علم توضیح داده شد، حقیقت علم، کشف واقع است؛ بنابراین بیشترین انتظاری که می توان از علم داشت، روشنایی بخشی و نورانی کردن عرصه است. نمی توان از علم، انتظار هر کارکردی همچون تزکیه کردن انسان، تضمین سعادت او و جامعه انسانی را داشت. امام ضمن تحذیر از اکتفا به علم صرف، بارها هشدار می دهد که این گمان که علم، منشأ سعادت است ولو هرچه باشد، گمان اشتباهی است. بلکه گاهی

علم، منشأ بسیاری از شقاوت‌هاست؛ زیرا علم همانند چراغی است که عرصه را روشن می‌کند. حال اگر این چراغ به دست یک انسان شرور قرار گیرد، آسان‌تر و سریع‌تر می‌تواند به کشتار و توحش پردازد. همین چراغ اگر به دست دزدی باشد، بهتر می‌تواند کالاهای گرانبها را پیدا کند و بدزدد؛ بنابراین دانشگاه و حوزه همواره باید به این نکته ملتفت باشند که صرف آموزش علم و بی‌توجهی به آموزه‌های دینی، نمی‌تواند ضامن سعادت انسان و جامعه انسانی باشد (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۷، صص. ۴۶۸-۴۶۷). در نگاه ایشان، تلازم و همراهی علم و دین در متخصصین و متفکرین است که می‌تواند سعادت را به ارمغان بیاورد و از سویی دیگر جدایی این دو است که می‌تواند شقاوت و گمراهی را به بار بیاورد.

لزوم پیوند و پیوستگی حوزه و دانشگاه

حوزه و دانشگاه به‌عنوان دو کانون مهم تفکر، علم و فرهنگ را می‌توان تجلی دو نهاد دین و علم دانست. امام خمینی که این دو را منشأ اصلاح کشور می‌داند، مبتنی بر نگاهی که علم و دین را جانشین‌ناپذیر می‌داند و هر دو را برای اصلاح و پیشرفت کشور لازم می‌داند (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۴، صص. ۴۳۳-۴۳۱)، بر پیوند و پیوستگی حوزه و دانشگاه، تأکید و توصیه می‌کند (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۴، ص. ۱۸۸). پر واضح است که اگر ایشان معتقد به تعارض یا هر گونه تضادی بین علم و دین بودند، به‌هیچ‌وجه این امکان وجود نداشت که حوزه و دانشگاه را به پیوستگی و تعامل با یکدیگر، توصیه کنند.

ماهیت علم دینی

عنوان علم دینی به‌عنوان یک مسئله که می‌بایست پاسخ آن به نحو روشمند از منابع دینی استخراج شود، اگرچه از آغاز انقلاب اسلامی و بلکه پیش از آن نیز در میان روشنفکران دینی شکل گرفت، اما پرداخت جدی‌تر بدان در دهه‌های اخیر صورت گرفته است. از همین رو، امام در این خصوص سخنان صریحی در پاسخ به این مسئله ندارد؛ اما یک پرسش قدیمی‌تر میان علمای دینی وجود داشته است که اساساً آموزه‌های اسلامی، حرکت به سمت کدام علم را می‌پسندد؟ چه علمی است که اسلام، پیروان خود را به تحصیل آن فراخوانده است؟ در این زمینه امام نکات قابل توجهی دارد.

تقسیم‌بندی کلی علم

امام کلیه علوم را به دو قسم تقسیم می‌کند: «یکی علوم دنیایی که غایت مقصد در آنها رسیدن به مقاصد دنیویه است؛ و دیگر علوم اخرویه که غایت مقصد در آنها نیل به مقامات و درجات ملکوتیه و وصول به مدارج اخرویه است» (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص. ۴۱۲)؛ بنابراین کلیه علوم را می‌توان از حیث غایت، به دو دسته دنیوی و اخروی تقسیم نمود. پس علوم دنیوی را که غایت مقصد آنها، دنیایی است و صرفاً برای داشتن دنیایی بهتر - فارغ از هرگونه نتیجه اخروی - کاربرد دارند یا دنبال می‌شوند نمی‌توان علم دینی دانست. البته ایشان تصریح می‌کند که «نیات و قصود» در اینکه یک علم در کدام دسته قرار بگیرد مؤثر است، اگرچه خود علوم فی‌نفسه به دو قسم تقسیم می‌شوند (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۸، ص. ۴۱۲). علم اخروی با مختصات مذکور را می‌توان ترجمانی از علم دینی دانست. علم اخروی یا علم دینی، علمی است که غایت مقصد در آن نیل به مقامات و درجات ملکوتیه و وصول به مدارج اخروی است. پس علم دینی، زمانی معنادار است که آن علم، مقاصد دینی را پی بگیرد و به دنبال تحقق مقاصد شریعت باشد.

علم نافع

یکی از مفاهیمی که امام از احادیث مأثور اقتباس کرده است، مفهوم «علم نافع» است. علم نافع در اندیشه ایشان، همان علم اخروی است که توضیح داده شد؛ زیرا در هنگام توضیح و تبیین مصادیق علم نافع، از واژه علم اخروی استفاده می‌کند و سایر علوم غیر نافع را در مقابل علم اخروی قرار می‌دهد (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص. ۴۱۲).

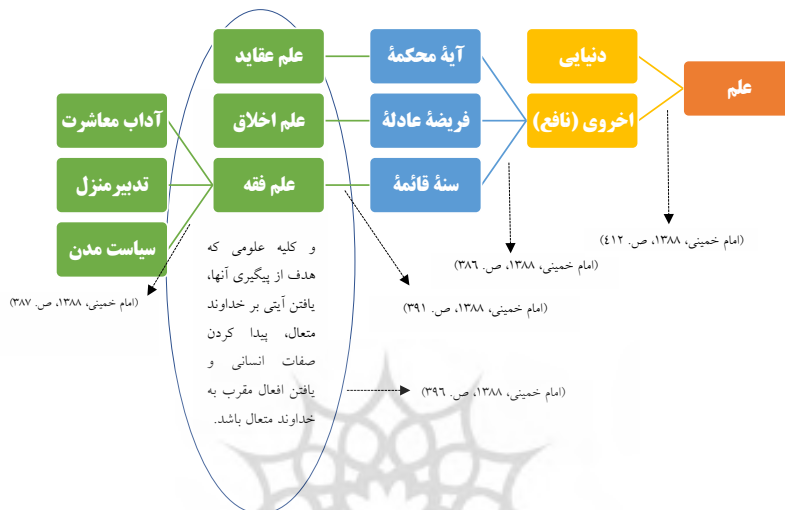
امام، بنابر آنچه در حدیث نبوی مشهور «قال النَّبِيُّ، صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: إِنَّمَا الْعِلْمُ ثَلَاثَةٌ: آيَةٌ مُحْكَمَةٌ، أَوْ فَرِيضَةٌ عَادِلَةٌ، أَوْ سُنَّةٌ قَائِمَةٌ وَ مَا خِلَافُهَا فَهُوَ فَضْلٌ» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۱، ص. ۳۲، به نقل از امام خمینی، ۱۳۸۸، ۳۸۵) «پیغمبر که درود خدا بر او و خاندانش باد فرمود: همانا علم، منحصر به سه چیز است: آیه محکمه، یا فریضه عادلّه، یا سنت قائمه. (نشانه استوار یا واجب راست یا سنت پابرجا) و غیر از اینها زیادت است» آمده است، علم نافع را منحصر به سه قسم آیه محکمه، فریضه عادلّه و سنت قائمه می‌داند و معتقد است آنچه در اسلام مورد توصیه قرار گرفته است، علم نافع است که خود سه قسم است (امام خمینی، ۱۳۸۸، ۳۸۵).

قسم اول که از آن تعبیر به آیه محکمه یا نشانه‌ای استوار شده است، علوم مربوط به کمالات عقلیه و وظایف روحیه است که «علم عقاید» نامیده می‌شود. قسم دوم که از آن تعبیر به فریضه عادلّه یا واجبی متعادل‌گر شده است، علوم مربوط به اعمال قلبی و وظایف آن است که «علم اخلاق» نام‌گذاری می‌شود. قسم سوم نیز که از آن تعبیر به سنت قائمه شده است، علوم مربوط به اعمال قالبی و وظایف نشئه ظاهره نفس است که به «علم فقه» شناخته می‌شود (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص. ۳۹۱، ۳۸۵).

نکته مهم انحصار علوم نافع در این سه دسته علم در اندیشه امام است (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص. ۳۸۶). البته ایشان، سایر علوم همچون علم طب، تشریح، نجوم و هیأت و علم تاریخ را چنانچه طالب آن‌ها نظر آیت و عبرت به آن‌ها داشته باشد، از فروعات این سه قسم از علم نافع در نظر می‌گیرد (امام خمینی، ۱۳۸۸، ص. ۳۹۶).

امام در تعبیری دیگر به اثر یک علم اشاره می‌کند و می‌گوید:

بدان که هر علم و عملی که انسان را از هواهای نفسانیه و صفات ابلیس دور کند و از سرکشیهای نفس بکاهد، آن علم نافع الهی و عمل صالح مطلوب است؛ و به‌عکس، هر علم و عملی که در انسان عُجب و سرکشی ایجاد کند یا دست‌کم از صفات نفسانیه و رذائل شیطانیّه انسان را مبرا نکند، آن علم و عمل از روی تصرف شیطان و نفس اماره است؛ و نه آن علم نافع و عمل خدایی است گرچه علم معارف اصطلاحی باشد و نه آن عمل صالح و سازگار برای روح است گرچه جامع شرایط باشد (امام خمینی، ۱۳۸۱، ص. ۳۳۹).

نمودار ۱: تقسیم‌بندی کلان علم و مصادیق آن

جایگاه علوم متعارف در هندسه معرفت دینی

امام مبتنی بر مفهوم علم نافع - که آدمی را به کانون توحید نزدیک می‌کند - تصریح می‌کند: «آنی که اسلام می‌خواهد تمام علوم، چه علوم طبیعی باشد و چه علوم غیر طبیعی باشد، آنکه از آن اسلام می‌خواهد، آن مقصدی که اسلام دارد، این است که تمام اینها مهار بشود به علوم الهی و برگشت به توحید بکند. هر علمی جنبه الوهیت در آن باشد» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۸، ص. ۴۳۵). ایشان ضمن ارج نهادن به علم طب، علوم طبیعی و کلیه علوم دانشگاهی، اکتفای صرف به استفاده دنیوی از این علوم را و ساخت معنایی عمومی که گویا تنها خاصیت آن‌ها، استفاده دنیوی است نامطلوب دانسته و بیان می‌کند که این علوم باید به جنبه الوهیت برگردند (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۸، ص. ۴۳۵).

نسبت علم و جنسیت

یکی از پرسش‌های اندیشمندان معاصر، سؤال از نسبت علم و جنسیت است. آیا علم، خصلتی مردانه یا زنانه دارد؟ در این صورت اگر خصلتی مثلاً مردانه داشته باشد، ورود زنان به عرصه علم، چه معنایی دارد و چگونه و تا چه حد باید کنترل شود؟ اگر خصلتی زنانه دارد، ورود مردان به علم به چه معناست؟ یا اینکه در مقابل، اساساً علم، حاوی خصلتی از زنانگی یا مردانگی نیست، بلکه نسبتی یکسان با جنسیت برقرار می‌کند؟

جنسیت‌بردار نبودن تحصیل علم

امام خمینی با استناد به حدیث نبوی «طَلَبُ الْعِلْمِ فَرِيضَةٌ عَلَى كُلِّ مُسْلِمٍ وَ مُسْلِمَةٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۱۷۷، به نقل از امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص ۴۵۱)، می‌گوید که خداوند متعال از طریق نبی مکرم، طلب علم را بر هر مسلمان چه مرد و چه زن، واجب کرده است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص ۴۵۱).

غایت علم

رسالت علم، اصلی‌ترین مؤلفه در صورت‌بندی علم است؛ زیرا سایر مؤلفه‌ها، به‌نوعی - کم‌وبیش - متأثر از این مؤلفه هستند. اینکه اساساً علم برای چیست؟ و قرار است چه خلأی را پر کند؟ آن سؤال اساسی است که پاسخ آن نیز نقش مهمی در تنظیم‌گری و حکمرانی علم ایفا می‌کند.

خودکفایی و استقلال

امام وقتی در باب اهمیت علم برای سرنوشت کشور سخن به میان می‌آورد، اهمیت علوم هویت‌سازی چون علوم اسلامی و علوم دانشگاهی مانند پزشکی را همگی درگرو خودکفایی و استقلال مؤمنین می‌داند و تحذیر می‌دهد که اساساً این خواسته دشمن است که طلاب علوم دینی و دانشجویان دانشگاهی نسبت به علم و درس خواندن، احساس بی‌فایده‌گی کنند (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۳، ص ۳۲۶).

استقلال و وابسته نبودن به بیگانگان، دارای دو جنبه نرم و سخت است. جنبه نرم استقلال و خودکفایی، شامل عناصر هویتی، فکری و فرهنگی است (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص ۳۹۲). جنبه سخت استقلال و خودکفایی، شامل حفظ امنیت و تمامیت

ارضی، داشتن عالمان متخصص در حوزه‌های مختلف و عواملی از این قبیل است (ر. ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۰، ص. ۸۰).

همچنین پیش‌تر در هنگام تبیین تقسیم کلان علم به علم دنیایی و اخروی، به این نکته توجه داده شد که یکی از عوامل مؤثر در تعیین جایگاه علوم در اینکه در کدام دسته قرار بگیرند، «نیات و قصد» است. به‌طوری که می‌توان علوم دنیایی که کاربرد آن‌ها برای بهبود زیست دنیوی است را هم به واسطه نیت الهی و به‌منظور به کارگیری آن علوم در راستای رسیدن به مقاصد الهی همچون تأمین استقلال، خودکفایی و عزت مؤمنین، در دسته علوم اخروی قرار داد؛ زیرا در این صورت، غایت مقصد در این علوم، صرفاً پرداخت بهتر و بیشتر به دنیا نیست بلکه غرض از پرداخت به مسائل دنیوی، نیل به مقصدی الهی و اخروی است. یکی از مقاصد الهی که تحقق آن از طریق علوم دنیایی و فعالیت در سنگر دانشگاه، امکان‌پذیر است، مبارزه با بیگانگان در عرصه‌های مختلف حیات و تلاش برای قطع وابستگی کشور به آن‌هاست.

اگر دانشگاه‌ها خالی از مردانی دانشمند و متخصص شوند، اجانب منفعت‌طلب چون سرطان در تمام کشور ریشه دوانده و زمام امور اقتصادی و علمی ما را در دست می‌گیرند و سرپرستی می‌کنند. باید جوانان با این فکر غلط استثماری مبارزه کنند؛ و بهترین و مؤثرترین مبارزه با اجنبی، مجهز شدن به سلاح علم دین و دنیاست؛ و خالی کردن این سنگر و دعوت به خلع این سلاح، خیانت به اسلام و مملکت اسلامی است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۳، صص. ۳۲۷-۳۲۶).

خودکفایی علمی

خودکفایی به معنای واقعی کلمه، زمانی برای یک جامعه محقق می‌شود که در علم نیز خودکفا باشد و برای دستیابی به معلومات و یافته‌های علمی، وابسته به علم دیگران نباشد؛ زیرا ممکن است جامعه‌ای با تسلط به علم روز، بتواند امورات خود را بدون وابستگی به دیگران، به نحو موقتی مدیریت کند؛ اما پویایی نیازها و مسائل جامعه از یک سو و پیشرفت مستمر علم از سوی دیگر، سبب می‌شود که این استقلال، زمانی به معنای واقعی کلمه تحقق پیدا کند که در واقع علم مورد نیاز جامعه نیز بر اساس تلاش‌ها و دستاوردهای درونی جامعه

به دست آمده باشد. در این صورت است که امتناع دیگران از ارائه دستاوردهای علمی به آن جامعه، نمی‌تواند منجر به عقب‌ماندگی و توقف پیشرفت آن جامعه شود. امام خمینی علاوه بر استقلال فکری و هویتی و تربیت متخصص مورد نیاز جامعه در عرصه‌های مختلف به خودکفایی علمی دانشگاه‌ها، تأکید کرده است (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۲، ص ۸).

۱-۲. اخلاق علم^۱

امروزه یکی از مفاهیم و عبارات جاافتاده و مرسوم، مفهوم «اخلاق حرفه‌ای» است. این مفهوم، اشاره به اخلاقیاتی دارد که در یک حرفه خاص مورد توجه قرار می‌گیرد. یکی از این حرف، «اخلاق علم» است که اشاره به اخلاقیات فعالیت‌های علمی عالمان دارد؛ اما در یک نگاه وسیع‌تر، وظایف و تکالیفی را که بر عهده عالم است می‌توان ذیل مفهوم اخلاق علم گنجانده. به همین خاطر اخلاق علم را در دو بخش مورد توجه قرار می‌دهیم. اخلاقیات علم که به ملاحظات اخلاقی عالم در فعالیت‌های علمی اشاره دارد و رسالت اخلاقی عالم که ناظر به تکالیف و وظایف اخلاقی شخص عالم است.

اخلاقیات علم

نیت الهی در کسب علم

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد مهم‌ترین مؤلفه اخلاقی عالمان در پیگیری علم در اندیشه امام، نیت الهی است. یعنی «نیات و قصود» تعیین‌کننده دنیایی، اخروی و نافع بودن یک علم، هستند. به این معنا که اگر نیت متعلم از یادگیری و پیگیری یک علم، نیتی الهی برای

۱. علی‌رغم جستجوی انجام شده در آثار امام، داده‌هایی ناظر به اقتصاد علم و سیاست علم به طور مستقیم یافت نشد. به عنوان مثال، ناظر به اقتصاد علم، عبارت «معیشت عالمان» در مجموعه آثار امام جستجو شد، ولی نه تنها هیچ نتیجه‌ای دربرنداشت، بلکه جستجوی واژه «معیشت» نیز تنها ۱۶ نتیجه دربرداشت که مرتبط با موضوع علم نبود. علاوه بر این، لازم به ذکر است که در برخی از نقل قول‌ها و خاطرات منقول از امام، داده‌هایی در این زمینه یافت می‌شود، ولی به دلیل اتقان علمی، در این پژوهش صرفاً از داده‌های مستقیم متفکر استفاده شده است.

به کارگیری آن در مقصدی الهی باشد، آن علم، علم نافع و اگر نیت متعلم از دنبال کردن علم، نیتی دنیوی برای به کارگیری آن در مقصدی دنیوی باشد، آن علم، علمی دنیایی خواهد بود (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۸، ص. ۴۱۲). امام، مبتنی بر این نگاه سیال به علم نافع، معتقد است که دانشگاه‌ها نیز باید به کانونی معنوی تبدیل شوند. به طوری که همهٔ درس‌های دانشگاهی نیز برای خدا خوانده شود (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۹، ص. ۴۴۸).

تهذیب در کنار تحصیل

همان‌طور که ذیل عنوان «جانشین ناپذیری علم و ایمان» توضیح داده شد، سعادتمند شدن یک فرد و یک ملت از طریق اکتفای به علم، امکان‌پذیر نیست. بلکه علم و ایمان و به تعبیر دیگر تخصص و تعهد در کنار یکدیگر در وجود یک فرد و یک ملت است که می‌تواند زمینه‌ساز سعادت باشد. مبتنی بر این نگاه، امام معتقد است اگر نگاه وسیعی به همهٔ دنیا و همهٔ دانشگاه‌های داشته باشیم، این واقعیت آشکار می‌شود که تمام مصیبت‌هایی که برای بشر پیش آمده است، ریشه در مراکز علمی همچون دانشگاه و تخصص‌های دانشگاهی داشته است. چنانکه ابزارهای فناورانه پیشرفته علمی از جنگی و غیرجنگی، ساخته و پرداخته دانشمندان بوده است. بسیاری از فسادهایی که در ملت‌ها به وجود آمده از حوزه‌های علمیه‌ای بوده است که متعهد به دستورات اسلامی نبوده‌اند. تمام این ادیانی که ساخته شده از دانشمندان و علما سرچشمه گرفته است (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۳، ص. ۴۱۳).

تربیت اسلامی نسل جوان

یکی از فرصت‌ها و امکان‌هایی که به نحو گسترده‌تر و مؤثرتری در اختیار اهل علم قرار دارد، محیط تربیتی مدارس و دانشگاه‌ها است. معلم و استاد علاوه بر نقش تعلیمی خود، نقش بسیار مهم تربیتی دارند. علاوه بر گفتار، باورها و ارزش‌هایی که معلم و استاد دارند و عملاً در محیط مدرسه و دانشگاه به آن‌ها پایبند هستند، اثر مهم تربیتی بر روی متعلمین می‌گذارد؛ بنابراین با التفات به نقش ذاتاً تربیتی استاد و معلم در محیط علمی، تلاش برای تربیت صحیح اسلامی متعلمین، آن رسالت و نقش مهمی است که بر عهده عالمان است (ر.ک. به: امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۶، ص. ۴۷۷).

رسالت اخلاقی عالمان

آگاهی بخشی و روشنگری

ارتباط با جامعه و بدنه عامه مردم، از جمله وظایفی است که امام از عالمان انتظار دارد. به عبارت دیگر، وظایف عالمان، صرفاً این نیست که در کلاس درس شرکت کنند و برای دانشجویان و طلاب، تدریس کنند. بلکه علاوه بر این، به خاطر علم و فهم ویژه‌ای که پیدا کرده‌اند، لازم است با بدنه مردم مرتبط باشند، به آن‌ها آگاهی ببخشند و جوانان را از آنچه زیر پرده است مطلع کنند (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱، ص. ۴۱۲). این مهم، رسالت خاص تری برای علمای اسلام و طلاب علوم دینی ایجاب می‌کند که عبارت است از وظیفه «روشنگری و تبلیغ» «و آن چیزی که الآن بر شما آقایان اهل علم و طلاب محترم و فضیلتی معظم... هست این است که باید متفرق بشوید در بلاد و مسائل ما را به بلاد تبلیغ بفرمایید. در بلاد، در آن جاهای دورافتاده این مسائل را تبلیغ بکنید...» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۶، ص. ۸۴).

اسلامی کردن دانشگاه

امام یکی از وظایف دانشگاهیان را اسلامی کردن دانشگاه‌ها می‌داند. در واقع، نکته جالب توجه این است که ایشان، اسلامی کردن دانشگاه را از خود دانشگاهیان (استادان و دانشجویان) انتظار دارد. دلیل این ادعا، طرح این مأموریت در جمع استادان و دانشجویان بوده است. از جمله اینکه ایشان در جمع پزشکان، استادان و دانشجویان شیراز می‌گوید: «دانشگاه را باید جدیت کرد، جدیت بکنید دانشگاه را درستش کنید، دانشگاه را اسلام‌یاش کنید» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۸، ص. ۶۴).

جلوگیری از نفوذ عناصر منحرف

دانشگاه‌ها و مراکز علمی به واسطه اینکه هم محل و پایگاهی برای فعالیت جوانان هستند و هم دارای حساسیت و اهمیت راهبردی در پیشرفت کشور هستند، همواره مورد توجه دشمنان و اخلال‌گران بوده‌اند. به طوری که در مقاطع مختلف زمانی و در مواقع گوناگون، اخلال‌هایی در این مراکز به وجود آورده‌اند. امام، در هنگام مخاطب جوانان دانشگاهی،

ضمن توصیه به کوشش حداکثری در کسب علوم و فنون برای اعتلای کشور خود، از آن‌ها می‌خواهد «که از نفوذ عناصر منحرف و وابسته به چپ و راست، قاطعانه جلوگیری کنند و نگذارند محیط مقدس دانشگاه، آلوده به اغراض منحرفان و وابستگان به اجانب گردد» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۸، ص. ۸۴). تأکید امام بر این است که با توجه به خالی بودن دست اخلال‌گران از منطق و ادعای منطقی، خود دانشگاهی‌ها و دانشسراها و خود اساتید در این مقابله با عناصر منحرف کمک کنند (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۹، ص. ۵۴۳).

ارتباطات علم

ارتباط دانشمندان با دانشمندان سایر کشورها

کسب علم، حتی از کافر

یکی از موضوعاتی که دایره ارتباطات و تعاملات انسانی عالمان را تعیین می‌کند، موضوع پذیرش یا عدم پذیرش علم از دیگران و افرادی است که ممکن است بی‌دین باشند. امام با تأسی از احادیث و کلام اهل بیت^(ع)، معتقد است که مرزهای جغرافیایی و حتی عقیدتی، نمی‌تواند محدودیتی برای علم‌آموزی ایجاد کند؛ زیرا اسلام با تخصص موافق است و همواره از علم و تخصص تمجید و مردم را به آن دعوت کرده است: «حتی دعوت کرده است که هر جا یافتید علم را، حتی از هر کافری یافتید، آن را بگیرید، اما باید بگیرید و در خدمت اسلام و کشور باشد، نه علم را بگیرید و بر ضد کشور خودتان استعمال کنید» (امام خمینی، ۱۳۸۹، ج ۱۴، ص. ۳۶۰).

جدول ۴: مؤلفه‌های نظری صورت‌بندی علم از منظر امام خمینی

ردیف	بعد	مؤلفه‌ها
۱	ماهیت علم	کشف واقع
		علم حصولی: صورت شیء نزد شیء دیگر
		علم حضوری: حضور شیء نزد شیء دیگر
		تجرد علم از ماده
۲	مقام علم	فطری بودن علم‌طلبی
		نشان دادن مسیر سعادت
		پی‌انتهایی علم‌آموزی
		اعظم فضائل
۳	نسبت علم و دین	ارزش‌گیری علم
		تمایز علم و ایمان
		هماهنگی علم و دین
		جانشین‌ناپذیری علم و دین
۴	ماهیت علم دینی	لزوم پیوند و پیوستگی حوزه و دانشگاه
		تقسیم کلی علم به دنیایی و اخروی
		علم نافع
		سیالیت علم نافع در پرتو «نیات و قصود»
۵	نسبت علم و جنسیت	جنسیت‌بردار نبودن تحصیل علم

ردیف	بعد	مؤلفه‌ها
۶	غایت علم	استقلال فکری و هویتی
		خودکفایی و استقلال در اداره جامعه
		خودکفایی علمی
۷	اخلاقیات عالم	نیت الهی در کسب علم
		تهذیب در کنار تحصیل علم
		تربیت اسلامی نسل جوان
۸	رسالت اخلاقی عالم	آگاهی‌بخشی به جامعه و روشنگری
		اسلامی کردن دانشگاه
		جلوگیری از نفوذ عناصر منحرف
۹	ارتباطات علم	بی‌مکانی علم و استفاده حداکثری از دانشمندان کشورهای مختلف

نتیجه‌گیری

مسئله پژوهش حاضر، نحوه صورت‌بندی سیاست علم در اندیشه امام خمینی بود که از طریق تبدیل هفت مؤلفه سیاستی علم به هفت پرسش پژوهشی، دنبال شد. اکنون پاسخ این پرسش‌ها به ترتیب آورده شده و ثمره سیاستی هر یک در سیاست علم، تبیین می‌شود. امام، مبتنی بر مبانی حکمی و روایی، ماهیت علم را کشف واقع می‌داند. ایشان با عنایت به مفهوم «علم نافع» - برگرفته از احادیث مأثوره - معتقدند که اگرچه مصادیق اصلی آن، سه علم «عقاید»، «اخلاق» و «فقه» است، ولی سایر علوم و از جمله علوم دنیایی نیز اگر به قصد مطالعه آیتی بر ذات قدس ربوبی، دست یافتن به صفات الهی - انسانی و جستجوی افعال مقرب الهی پیگیری شوند، مصداق آن خواهند بود. به همین خاطر ایشان، علوم دانشگاهی را نیز چنانچه با چنین قصدی دنبال شوند، مصداق علم نافع می‌داند و ضمن توجه دادن دانشگاهیان به جنبه الوهیت علوم طبیعی و تجربی، بیان می‌کند که آنچه

اسلام از عالمان می‌خواهد برگرداندن همه علوم به جنبه الوهیتشان است. ثمره این دیدگاه در سیاست علم این است که سیاست حاکمیت اسلامی، صرفاً معطوف به علوم اسلامی حوزوی نیست، بلکه کلیه علوم را در برمی‌گیرد.

ایشان، غایات «خودکفایی و استقلال» جامعه اسلامی را برای علم دانشگاهی ترسیم می‌کند و رسالت دانشگاه را تأمین این غایات می‌داند و معتقد است دشمن از طریق به حاشیه راندن دغدغه‌های دانشگاه، به دنبال تأمین نشدن این غایات است. ایشان ریشه عقب‌ماندگی ملت ایران را در غرب‌زدگی عده‌ای از نخبگان - که دانشگاهی نیز بودند - می‌داند و معتقد است چنانچه دانشگاه که مرکز تربیت نخبگان علمی است از وابستگی فکری به شرق و غرب رهایی یابد می‌تواند مرکزی برای خدمت به خود ملت باشد. امام حتی هنگامی که مفهوم «دانشگاه اسلامی» را مطرح می‌کند، به استقلال فکری دانشگاه از مکاتب فکری غرب و شرق اشاره می‌کند و می‌گوید مقصود از دانشگاه اسلامی، این است که انسان‌ها، تربیت صحیحی بیابند و وابسته به شرق و غرب نباشند. پس سیاست علمی حاکمیت اسلامی باید به گونه‌ای باشد که دانشگاه‌ها و دانشگاهیان، دائماً بتوانند بر خودکفایی، استقلال و عزت جامعه دینی بیفزایند و مبتنی بر این، توسعه و ارتقا یابند. از نکته فوق، به‌طور غیرمستقیم، پاسخ سؤال سوم پژوهش که پرسش از مداخله یا عدم مداخله دولت در نهاد علم بود نیز به دست می‌آید. ایشان، جدیت برای جلوگیری از نفوذ دشمن در علم و حتی اسلامی‌سازی دانشگاه‌ها را از خود اهل علم و دانشگاهیان انتظار دارد و این نیز نشان‌دهنده نقش پررنگ اعضای نهاد علم در اندیشه ایشان در تنظیم نهاد دانشگاه است. هرچند تشکیل یک نهاد حاکمیتی همچون شورای عالی انقلاب فرهنگی به فرمان ایشان نیز، نشان‌دهنده مداخله تنظیم‌گرانه دولتی نیز هست؛ بنابراین حکمرانی نهاد علم، در اندیشه امام، حداقل دو بازیگر اصلی دارد: اعضای نهاد علم و حاکمیت.

پرسش از تأمین مالی علم، به دلیل اینکه سؤال معاصر امام در جامعه ایرانی نبوده، عملاً با پاسخ مستقیمی از گفتار و نوشتار ایشان همراه نشده است. بلکه با توجه به جمعیت زیاد آماده ورود به دانشگاه‌ها و کمبود دانشگاه‌ها و امکانات دولتی در زمانه زیست امام، سؤال معاصر ایشان، این بوده که چگونه می‌توان این نیاز را پاسخ داد که با طرح ایده دانشگاه آزاد

اسلامی از سوی دیگران، ایشان عملاً آن را پذیرفت. لذا حداقل می‌توان گفت که مخالفتی با سرمایه‌گذاری دولتی و نیز بخش خصوصی در علم ندارد. امام، مبتنی بر احادیث اسلامی، تحصیل علم را منحصر به جنس خاصی نمی‌داند؛ بنابراین وجه سیاستی این دیدگاه، این است که حاکمیت اسلامی، علم و تحصیلات علمی را محدود به یک جنسیت نمی‌داند و لازم است مرد و زن را تشویق به علم‌آموزی کند.

امام، مباحث مفصلی را در خصوص اخلاق علم و اهل علم در گفتار و نوشتار خود داشته است و این موضوع در اندیشه ایشان، بسیار پررنگ است. ایشان تأکید می‌کند که علم می‌تواند به حجایی بزرگ بدل شود و جلوی رشد آدمی را بگیرد؛ بنابراین همواره آدمی باید به جنبه‌های مقدماتی و ارزش‌غیری علم توجه داشته باشد و هیچ‌گاه علم را نه به عنوان هدف بلکه به عنوان مقدمه، در نظر داشته باشد و علم را وسیله‌ای برای تقرب به خدا پی بگیرد و به رسالت خویش عمل کند. همچنین یکی از موضوعات بسیار پر تکرار در کلام امام، این است که علم باید در کنار تهذیب نفس باشد و الا نه تنها سودی ندارد بلکه مضر نیز هست. جنبه‌های سیاستی این دیدگاه، این است که حاکمیت اسلامی، در کنار توسعه علم و فعالیت علمی، الزاماً باید به توسعه جنبه‌های اخلاقی علم و پرورش نفوس مهذب، همت گمارد و صرفاً به توسعه علم و نهاد علم، اقدام نکند.

امام، معتقد است برای علم‌آموزی، محدودیت اعتقادی وجود ندارد و می‌توان از افراد بی‌اعتقاد به معتقدات اسلامی نیز کسب علم کرد. این دیدگاه، باب وسیعی را در باب سیاست «ارتباطات علمی» باز می‌کند و این موضوع را در سیاست علم، پر وزن و پر اهمیت، قرار می‌دهد.

منابع

- احدی، علیرضا (۱۳۹۱). جایگاه دانشجو و دانشگاه از دیدگاه امام خمینی و مقام معظم رهبری. اصفهان: کانون پژوهش.
- احمدی‌فشارکی، حسن علی (۱۳۸۳). دانشگاه و دانشگاهیان از دیدگاه امام خمینی. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- اردبیلی، سید الغنی (۱۳۹۲). تقریرات فلسفه. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- افتخاری‌نژاد، علی‌اصغر و رضایی، مهران (۱۳۹۱)، واکاوی مناسبات علم و دین از منظر امام خمینی. معرفت، ۲۱(۱۷۵)، ۷۳-۸۶. <https://marifat.nashriyat.ir/node/2541>
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۱)، شرح حدیث جنود عقل و جهل. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۸)، شرح چهل حدیث. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- امام خمینی، سید روح‌الله (۱۳۸۹). صحیفه امام. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- بیات، داود (۱۳۹۰). سیری در آراء معرفت‌شناسانه امام خمینی. آیین حکمت، ۳(۸ و ۹)، ۶۹-۳۱. https://pwq.bou.ac.ir/article_10291.html
- پناهی‌آزاد، حسن و فرهادی، سحر (۱۴۰۳). معنا و مناسبات علم و دین در اندیشه امام خمینی. فلسفه دین، ۲۱(۲)، ۱۴۵-۱۵۸. <https://doi.org/10.22059/jpht.2024.369072.1006010>
- تقوی، سید رضا (۱۳۹۷). رسالت علم و مسئولیت عالم از دیدگاه امام خمینی. تهران: وزارت جهاد کشاورزی.
- جواهری، محمدرضا (۱۳۷۹). دانشگاه چه بود؟ چه باید باشد؟ (پرتویی از کلام امام خمینی). مشهد: محقق.
- حسینی، سید حسن (۱۳۸۰). حقیقت علم از نگاه امام خمینی. فروغ اندیشه، ۱(۱)، ۶۴-۵۵.

- حضرتی، حسن (۱۳۸۸). امام خمینی و دانش تاریخ. پژوهشنامه متین، ۱۱(۴۳)، ۲۵-۴۵.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1388.11.43.2.6>
- حیدری کاشانی، محمد جواد (۱۳۷۸). هماهنگی علم و دین از دیدگاه امام خمینی. معرفت، ۸(۳۱)، ۸۶-۹۸.
- خسروپناه، عبدالحسین، شفاعخش، علی و لقمان‌نیا، زینب (۱۳۹۲)، علم و ایمان به عقاید دینی و رابطه متقابل این دو از منظر امام خمینی. آیین حکمت، ۵(۱۷)، ۷-۳۸.
https://pwq.bou.ac.ir/article_10377.html
- دانایی‌فرد، حسن (۱۳۸۸). تحلیلی بر موانع تولید دانش در حوزه علوم انسانی: رهنمودهایی برای ارتقای کیفیت ظرفیت سیاست ملی علم ایران. فصلنامه سیاست علم و فناوری، ۲(۱)، ۱۶-۱.
[/https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080840.1388.2.1.2.5](https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080840.1388.2.1.2.5)
- دانش، اسماعیل و کوچنایی، قاسمعلی (۱۳۹۶). علم الهی در اندیشه امام خمینی. پرتو خرد، ۸(۱۴)، ۱۱۳-۱۳۴.
- رهنمایی، سید احمد، شهابی‌نژاد، احسان (۱۴۰۲). ملاک‌های علم نافع از منظر اسلام و غرب با تأکید بر اندیشه امام خمینی و رهبر معظم انقلاب. معرفت، ۳۲(۳۰۴)، ۶۷-۷۷.
<https://marifat.nashriyat.ir/node/4271>
- شریفی، مصطفی (۱۳۹۹). بررسی نقود آیت الله جوادی آملی به نظرات امام خمینی در باب موضوع علم. آفاق فقهات، ۱(۲)، ۳۳-۵۸.
- صادق‌زاده قمصری، فاطمه (۱۳۸۱). ارزش علم و جهت‌داری علوم از دیدگاه امام خمینی. مصباح، ۱۱(۴۱)، ۵۵-۷۲.
- صالحی، علی محمد (۱۳۸۳). ملزومات تولید علم در اندیشه امام خمینی. اندیشه انقلاب اسلامی، ۴(۹)، ۲۹-۴۹.
- طباطبایی، فاطمه (۱۳۸۳). علم، حجاب نورانی به روایت امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۶(۲۵)، ۶۵-۸۸.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1383.6.25.5.8>
- عابدی، احمد و لک‌زایی، رضا (۱۳۸۸). شناخت‌شناسی از منظر امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۱۰(۴۱)، ۱۱۱-۱۲۶.

حسین قلی‌پور، مرتضی جوانعلی‌آذر: صورت‌بندی مؤلفه‌های سیاست علم در اندیشه امام خمینی^(ره) ۱۷۱

- عالم‌زاده نوری، محمد (۱۳۹۹). توسعه قلمرو علم اخلاق اسلامی در عصر امام خمینی. مدیریت دانش اسلامی، ۲(۳)، ۱۲۴-۱۵۱.
<https://doi.org/10.22081/jikm.2021.56480.1032>
- غفاری هشیجین، زاهد، کشاورز شکری، عباس، میرزامحمدی، محمدحسن و آموورامینی، نرگس (۱۳۹۱). مؤلفه‌های اخلاق علمی و شاگرد پروری در سیره علمی آموزشی امام خمینی. تربیت اسلامی، ۷(۱۵)، ۶۵-۸۸.
https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_30.html
- فیاض، ابراهیم (۱۳۷۶). نظریه‌پردازی متقابل علم و دین از منظر امام خمینی. مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۱(۱)، ۲۳-۲۹.
- قاسمی، محمدرضا (۱۳۸۹). از علم تا عمل؛ رابطه علم و عمل در حکمت اسلامی و اندیشه امام خمینی. حکمت رضوی، ۹(۲۲ و ۲۳)، ۵۳-۷۰.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مبینی دهکردی، علی، اسکندری‌پور، تورج و کشاورز، شهره (۱۳۹۸). تحلیل تطبیقی معیارهای اخلاق علم با مؤلفه‌های اخلاقی علمی در سیره امام خمینی. مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی، ۳(۱۰)، ۳۵-۶۶.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.74672588.1398.3.10.2.6>
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). بحار الأنوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محقق، مهدی، محقق، محمود و صالح‌پور، مظاهر (۱۴۰۲). بررسی الگوی علم‌شناسی سنخیت‌محور با تأکید بر اندیشه امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۲۵(۱۰۱)، ۹۳-۱۰۶.
<https://doi.org/10.22034/matin.2021.280077.1866>
- محمودی، محمدهادی، یوسفی‌ثانی، سید محمود، پازوکی، شهرام و حسین‌پور، غلامرضا (۱۴۰۳). احیای علم دینی در اندیشه امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۲۶(۱۰۲)، ۷۹-۹۶.
<https://doi.org/10.22034/matin.2022.284406.1877>
- مستقیم، مهدیه سادات و عسگری، حدیثه (۱۳۹۳). رابطه علم و عمل از دیدگاه ابن عربی و امام خمینی. پژوهش‌نامه اخلاق، ۷(۲۶)، ۱۱۳-۱۳۲.
- موسوی، سید علی (۱۳۹۵). تبیین و بررسی گستره علم امام علیه‌السلام از دیدگاه علامه طباطبایی و امام خمینی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم.
- موسوی، فرانک (۱۳۹۵). سیاست‌گذاری تحقق دانشگاه اسلامی با تأمل بر دیدگاه امام

- خمینی. پژوهشنامه متین، ۱۸(۷۳)، ۱۲۷-۱۴۳.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1395.18.73.7.0>
- میر شمسی، صدیقه (۱۳۸۶). آشنایی با علم هرمنوتیک و مکاتب مختلف آن با نگاهی به اندیشه امام خمینی. پژوهشنامه متین، ۱۰(۳۸)، ۱۴۳-۱۶۳.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1387.10.38.7.4>
 - نصیری‌اوانکی، بختیار (۱۳۸۵). جایگاه استاد دانشگاه، دانشجویان و انجمن‌های اسلامی با تکیه بر نگاه امام خمینی. یاسوج: چویل.
 - هوشیار اکبرآبادی، زهرا (۱۳۹۰). علم و دین از دیدگاه امام خمینی و مقام معظم رهبری و مهندس بازرگان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: مرکز پیام نور تهران، دانشکده الهیات و معارف اسلامی.
 - یاراحمدی، زهرا (۱۳۹۹). بررسی علم لدنی در تفاسیر ملاصدرا و آثار عرفانی امام خمینی. کرمانشاه: بنیان مرصوص.
 - Abedi, A. & Lakzaei, R. (2009). Epistemology from Imam Khomeini's perspective. *Matin Research Journal*, 10(41), 111-126.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1387.10.41.7.0>
 - Ahadi, A. (2012). *The Status of Students and Universities from the Perspective of Imam Khomeini and the Supreme Leader*. Isfahan: Research Center. [In Persian]
 - Ahmadi-Fesharaki, H. A. (2004). *University and Academics from the Perspective of Imam Khomeini*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
 - Alamzadeh Noori, M. (2020). Expansion of the domain of Islamic ethics in the era of Imam Khomeini. *Islamic Knowledge Management*, 2(3), 124-151. <https://doi.org/10.22081/jikm.2021.56480.1032>.
 - Ardabili, S.A. (2013). *Philosophy speeches of Imam Khomeini*. Tehran: The Institute for compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
 - Bayat, D. (2011). A Study of Imam Khomeini's Epistemological Views.

- Ayin-e Hikmat, 3(8-9), 31-69. https://pwq.bou.ac.ir/article_10291.html
- Danaeifard, H. (2009). An analysis of barriers to knowledge production in the field of humanities: Guidelines for enhancing the quality of Iran's national science policy capacity. *Science and Technology Policy Quarterly*, 2(1), 1-16. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20080840.1388.2.1.2.5>
 - Danesh, E. & Kochenani, Q. (2017). Divine knowledge in the thought of Imam Khomeini. *Partow-e Kherad*, 8(14), 113-134.
 - Delamont, Sara (1989), *Knowledgeable Women: Structuralism and the Reproduction of Elites*. London: Routledge.
 - Eftekhari-Nejad, A. Rezaei, M. (2012). An Analysis of the Relationship Between Science and Religion from the Perspective of Imam Khomeini. *Ma'refat*, 21(175), 73-86. <https://marifat.nashriyat.ir/node/2541>
 - Fayyaz, E. (1997). The mutual theorization of science and religion from Imam Khomeini's viewpoint. *Epistemic Studies in Islamic University*, 1(1), 23-29.
 - Ghaffari Hashjin, Z. Keshavarz-Shakari, A. Mirza-Mohammadi, M. H. & Amor-Ramini, N. (2012). Components of scientific ethics and mentorship in the educational tradition of Imam Khomeini. *Islamic Education*, 7(15), 65-88. https://islamicedu.rihu.ac.ir/article_30.html
 - Hazrati, H. (2009). Imam Khomeini and the Science of History. *Matin Research Journal*, 11(43), 25-45. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1388.11.43.2.6>
 - Heydari Kashani, M. J. (1999). The Harmony of Science and Religion from the Perspective of Imam Khomeini. *Ma'refat*, 8(31), 86-98.
 - Hoshyar Akbarabadi, Z. (2011). Science and religion in the view of Imam Khomeini, the Supreme Leader, and Mehdi Bazargan. *Master's thesis*, Tehran Payam Noor Center, Faculty of Theology and Islamic Studies. [In Persian]
 - Hosseini, S. H. (2001). The Truth of Science from Imam Khomeini's Perspective. *Forugh-e Andisheh*, 1(1), 55-64.
 - Jasanoff, S. (ed.) (1997). *Comparative Science and Technology Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.

- Javaheri, M. R. (2000). *What Was the University? What Should It Be? (A Glimpse at the Words of Imam Khomeini)*. Mashhad: Mohaqqueq. [In Persian]
- Khomeini, R. (2002). *Sharh-e Hadith-e Junud-e Aql wa Jahl (Commentary on the Hadith of the Armies of Reason and Ignorance)*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Khomeini, R. (2009). *Forty Hadiths*. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Khomeini, R. (2006). *Collection of Imam Works*. Tehran: The Institute for compilation and publication of Imam Khomeini's works. [In Persian]
- Khosropanah, A. Shafabakhsh, A. Loghmannia, Z. (2013). Science and Faith in Religious Beliefs and Their Mutual Relationship from the Perspective of Imam Khomeini. *Ayin-e Hikmat*, 5(17), 7–38.
https://pwq.bou.ac.ir/article_10377.html
- Kulayni, M. Y. (1987). *Al-Kafi (Vol. 1)*. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic]
- Mahmoudi, M. H. Yousefi Thani, S. M. Pazouki, Sh. & Hosseinpour, G. (2024). Revival of religious science in Imam Khomeini's thought. *Matin Research Journal*, 26(102), 79–96.
<https://doi.org/10.22034/matin.2022.284406.1877>
- Majlisi, M. B. (1983). *Bihar al-Anwar (Vol. 1)*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Mirshamsi, S. (2007). Introduction to hermeneutics and its schools with a look at Imam Khomeini's thought. *Matin Research Journal*, 10(38), 143–163. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1387.10.38.7.4>
- Mobini-Dehkordi, A. Eskandaripour, T. & Keshavarz, Sh. (2019). A comparative analysis of the criteria of scientific ethics and their manifestation in the conduct of Imam Khomeini. *Strategic Defense Management Studies*, 3(10), 35–66.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.74672588.1398.3.10.2.6>
- Mohaghegh, M. Mohaghegh, M. & Saleh Pour, M. (2023). Exploring

a similarity-based epistemological model with emphasis on Imam Khomeini's thought. *Matin Research Journal*, 25(101), 93–106.

<https://doi.org/10.22034/matin.2021.280077.1866>

- Mostaghimi, M. S. & Asgari, H. (2014). The relation between knowledge and action in the views of Ibn Arabi and Imam Khomeini. *Ethics Journal*, 7(26), 113–132.
- Mousavi, F. (2016). Science policy for the realization of the Islamic university with reflection on the views of Imam Khomeini. *Matin Research Journal*, 18(73), 127–143.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1395.18.73.7.0>
- Mousavi, S. A. (2016). Explanation and study of the scope of Imam's knowledge ('Ilm al-Imam) from the views of Allameh Tabataba'i and Imam Khomeini. (*Master's thesis*), University of Qom, Qom, Iran. [In Persian]
- Nasiri-Avanki, B. (2006). *The position of university professors, students, and Islamic associations with emphasis on Imam Khomeini's views*. Yasuj: Chavil. [In Persian]
- Panahi Azad, H. Farhadi, S. (2025). The Meaning and Relationship of Science and Religion in the Thought of Imam Khomeini. *Philosophy of Religion*, 21(2), 145–158.
<https://doi.org/10.22059/jpht.2024.369072.1006010>
- Qasemi, M. R. (2010). From knowledge to action; the relationship between science and practice in Islamic wisdom and the thought of Imam Khomeini. *Hekmat-e Razavi*, 9(22–23), 53–70.
- Rahnamayi, S. A. & Shahabi-Nejad, E. (2023). Criteria of beneficial knowledge in Islam and the West with emphasis on the thoughts of Imam Khomeini and the Supreme Leader. *Ma'rifat*, 32(304), 67–77.
<https://marifat.nashriyat.ir/node/4271>
- Rip, A. & Van Der Meulen, B. J. R. (1997). The Post-Modern Research System. In: *Science in Tomorrow's Europe*. R. Barré, M. Gibbons, J. Maddox, B. Martin & P. Papon, (Eds.). Paris: Economica International.
- Sadeqzadeh Qamsari, F. (2002). The value of science and the

- directionality of sciences in Imam Khomeini's view. *Mesbah*, 11(41), 55-72.
- Salehi, A. M. (2004). Prerequisites for the production of knowledge in Imam Khomeini's thought. *Andishe-ye Enqelab-e Eslami*, 4(9), 29-49.
 - Sharifi, M. (2020). Analyzing Ayatollah Javadi Amoli's criticisms of Imam Khomeini's views on science. *Afaq-e Faqahat*, 1(2), 33-58.
 - Tabatabaei, F. (2004). Science as a luminous veil in Imam Khomeini's thought. *Matin Research Journal*, 6(25), 65-88.
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24236462.1383.6.25.5.8>
 - Taghavi, S. R. (2018). *The Mission of Science and the Responsibility of the Scholar from the Perspective of Imam Khomeini*. Tehran: Ministry of Agriculture Jihad. [In Persian]
 - Yarahmadi, Z. (2020). *A study of divinely gifted knowledge ('Ilm Ladunni) in the commentaries of Mulla Sadra and the mystical works of Imam Khomeini*. Kermanshah: Bonyan Marsus. [In Persian]